

Taciana Lisouškaja
(Brześć)

Polityka władz polskich wobec protestanckich związków wyznaniowych na terenach białoruskich w latach 1921-1939.

W roku 1921 na mocy traktatu ryskiego tereny białoruskie ze szczególnym narodowościowo-religijnym składem ludności zostały włączone do Polski. Przed rządem II Rzeczypospolitej Polskiej powstała konieczność wypracowania koncepcji polityki religijnej i jej realizacji zarówno na etnicznych ziemiach polskich, jak i na terenach zamieszkałych w większości przez białoruską ludność prawosławną.

Na białoruskich terenach w tym okresie aktywnie działały liczne protestanckie związki wyznaniowe, które były reprezentowane przez następujące kościoły: Kościół Ewangelicko-Augsburgski, Kościół Ewangelicki Reformowany, Kościół Chrześcijan Baptystów, Chrześcijanie Wiary Ewangelicznej, Adwentyści Dnia Siódmego, Kościół Boga (kwakrzy), Kościół Metodystów¹.

Proces kształtowania polityki religijnej trwał przez cały okres międzywojenny. Odnośnie denominacji protestanckich na Białorusi Zachodniej w polityce religijnej i jej realizacji można wyróżnić dwa etapy: od początku lat 20. do roku 1925 oraz w latach 1925-1939.

W pierwszym etapie, na początku lat 20., głównymi kwestiami w dziedzinie polityki religijnej wymagającymi natychmiastowego rozstrzygnięcia było wypracowanie modelu stosunków między Państwem a Kościołem, unifikacja ustawodawstwa wyznaniowego, określenie statusu prawnego

¹ В. В. Грыгор'ева, В. М. Завальнюк, В. І. Навіцкі, А. М. Філатава, *Канфесіі на Беларусі*, Мінск 1998, с. 204.

związków wyznaniowych. Kwestie te wywołane były brakiem jednolitego aktu prawnego, obowiązującego na terenie całej Polski. Ustawodawstwo religijne składało się z norm prawnych Austrii, Niemiec i Rosji, obowiązujących na mocy ustawy z dnia 4.02.1921 r. „O unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej”. Jej artykuł 4 mówił, że „dotychczasowe ustawy i rozporządzenia, obowiązujące w chwili wejścia w życie ustawy niniejszej na ziemiach, w art. 1 określonych, pozostają nadal w mocy z zastrzeżeniem, wyrażonym w art. 5 i 6”². W szczególności na terenie województw poleskiego, nowogródzkiego, białostockiego i wileńskiego pozostawała w mocy ustawa z dnia 17.10.1906 r. „O tolerancji” (odnośnie protestanckich związków — rozdział dotyczący działania sekt)³.

Pierwszym krokiem w rozwiązywaniu wymienionych kwestii była Konstytucja z 17 marca 1921 r., w której zawarte zostały zasady państwowej polityki religijnej. Według artykułów 115-120 Konstytucji podstawą polityki religijnej w Polsce były zasady wolności wyznania i równości wszystkich wyznań religijnych, przy zastrzeżeniu na czele stanowiska Kościoła rzymskokatolickiego. Konstytucja dzieliła związki religijne na uznane i nieuznane⁴.

Przepisy religijne Konstytucji z 1921 r. pozostawały ze sobą w sprzeczności. Największym problemem było przyznanie Kościołowi rzymskokatolickiemu naczelnego stanowiska wśród innych wyznań oraz podział denominacji na podstawie uznania prawnego. Takie przepisy zaprzeczały zasadom wolności wyznania i równości wszystkich kościołów, tj. w dużym stopniu ograniczało uprawnienia i sferę działalności wyznań nieuznanych i w konsekwencji ich członków⁵.

Według Konstytucji większość istniejących na białoruskich terenach kościołów protestanckich została zaliczona do kategorii wyznań nieuznanych (Ewangeliczni Chryścijanie-Baptyści, Chryścijanie Wiary Ewangelicznej, Adwentyści Dnia Siódmego, Kościół Boga, Kościół Metodystów), a więc posiadały znacznie mniejsze uprawnienia, a ich sfera działalności była znacznie ograniczona⁶. Ustawodawstwo odmawiało nieuznanym związkom prawa do zakładania korporacji i formowania organów centralnych, prezentujących swoje interesy wobec stowarzyszeń religijnych i przed władzami państwowymi. Nieuznanym stowarzyszeniom nie wolno było tworzyć związków ze stowarzyszeniami uznanymi. Celem takiego zakazu było przeciw-

² *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 1921, nr 53, poz. 38.

³ Państwowe Archiwum w Brześciu, fond 1, op. 2, 192, s. 110-115.

⁴ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r.*, Lwów 1926, s. 10-12.

⁵ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe*, Poznań 1969, s. 356.

⁶ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie*, Sandomierz 1939, s. 107-115.

działanie odchodzeniu od ustawy z 1906 r., regulującej proces uznawania nowych stowarzyszeń religijnych.

Według Konstytucji, nieuznane stowarzyszenia religijne nie posiadały praktycznie żadnych uprawnień organizacji religijnych. Prawo publicznego i prywatnego proklamowania swojego wyznania należało poszczególnym osobom wchodzącym w skład stowarzyszenia (na podstawie indywidualnego prawa do wolności wyznania), co nie dawało możliwości stowarzyszeniom religijnym przeprowadzania nabożeństw publicznych i prywatnych. Według Konstytucji nieuznane denominacje miały zakaz nabywania i posiadania środków finansowych, przeprowadzania akcji dobroczynnych, zarządzania majątkiem ruchomym i nieruchomym, dysponowania instytucjami w celach religijnych, dobroczynnych lub naukowych, prowadzenia ksiąg metrykalnych, udzielania ślubów, sprawowania opieki duszpasterskiej w wojsku. Nieuznane denominacje praktycznie nie mogły w pełnej mierze prowadzić działalności⁷.

Sprzeczny charakter przepisów Konstytucji 1921 r., przewlekły proces uznawania prawnego wyznań nieuznanych i w końcu brak projektów ustawodawczych prowadziły do konieczności wydawania uzupełniających aktów prawnych, regulujących kwestie religijne. Na terenie województw białoruskich obowiązywały przepisy ustawy tolerancyjnej z 17.10.1906 r., które bardziej szczegółowo określały uprawnienia związków, ich prawa i pełnomocnictwa oraz zakres kontroli i nadzoru państwowego nad ich działalnością.

Warto podkreślić, że w związku z obowiązywaniem ustawy z 1906 r. białoruskie protestanckie związki posiadały znacznie większe uprawnienia, niż podobne wyznania na innych dołączonych do Polski terenach⁸.

W pierwszej połowie lat 20. gwałtownie wzrasta liczba protestantów, pojawiają się liczne organizacje protestanckie, ich działalność stanowi się coraz bardziej aktywna⁹. Władze państwowe rozpoczęły szczegółowe analizowanie działalności gmin i organizacji protestanckich w celu opracowania zasad regulujących pewne sfery działalności. Szczególną uwagę nadawano dwóm problemom:

1. ujawnieniu działalności antypaństwowej, m.in. uchylanie się od obowiązków obywatelskich oraz agitacja przeciw służbie w wojsku z bronią;
2. zbadanie kontaktów, finansowania oraz współpracy z zagranicznymi organizacjami protestanckimi¹⁰.

Podczas badania prowadzonego przez władze administracyjne zostały ujawnione antymilitarne zasady obowiązujące w organizacjach protestanc-

⁷ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej: studium historyczno-prawne*, Warszawa — Poznań 1988, s. 290.

⁸ Tamże, s. 289-316.

⁹ Państwowe Archiwum w Brześciu, f. 1, op. 2, s. 37-39.

¹⁰ Państwowe Archiwum w Brześciu, f. 1, op. 2, 2307, l. 23.

kich oraz szereg wypadków uchylania się od wykonania obowiązku wojskowego przez niektórych członków gmin protestanckich¹¹. Kwestia ta została uregulowana w 1924 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych rozkazem z dnia 23.05.1924 r. określiło zasady służby wojskowej dla członków gmin protestanckich. Według rozkazu „wyznawcy sekt chrześcijan ewangelicznych i sekt pokrewnych, którym ich wierzenia religijne zabraniają służby wojskowej z bronią w rękę, mogą być wcielani do służby bez broni”. Członkowie wymienionych gmin mogli odbywać służbę w wojsku nie biorąc broni do ręki, przede wszystkim w sanitarnych jednostkach wojskowych¹².

Podczas kontroli zostało ujawnione, że białoruskie organizacje protestanckie były związane z misjami zagranicznymi: wchodziły w skład organizacji europejskich, podporządkowywały się kierownictwu zagranicznych centrów religijnych, częściowo lub całkowicie były przez nich finansowane. Członkowie gmin protestanckich odbywali studia religijne w zagranicznych uczelniach protestanckich¹³.

Bliskie stosunki z zagranicznymi organizacjami protestanckimi wywołały zaniepokojenie władz państwowych możliwością wzmocnienia narodowych i religijnych mniejszości dzięki wsparciu ośrodków zagranicznych. Jeszcze w latach 1922-1923 w korespondencji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z wojewodami na Kresach Wschodnich podkreślano konieczność walki z grupami religijnymi, związanymi z centrami zagranicznymi, które mogły propagować hasła antypaństwowe i pomagać mniejszościom narodowym. Wojewoda wołyński w korespondencji z MWRiOP proponował prowadzenie twardej walki z owymi związkami oraz ustalenie takiej formy organizacyjnej ugrupowań religijnych, która chroniłaby je od obcych wpływów i umożliwiała państwu kontrolę nad nimi¹⁴.

Takie stanowisko wobec religijnych organizacji zagranicznych doprowadziło do zamknięcia w 1924 r. charytatywnej Amerykańskiej Misji Metodystów, a następnie do zakazu działalności wszystkich zagranicznych charytatywnych organizacji na terenie całej Polski¹⁵.

W okólniku nr 1 Ministerstwa Spraw Zagranicznych z dnia 2.01.1926 r., rozesłanym do wszystkich polskich przedstawicielstw dyplomatycznych, poinformowano, że działalność wszystkich misjonarzy przysłanych do Polski przez organizacje zagraniczne ma charakter polityczny: „Działalność humanitarna sekt zagranicznych i pozornie tylko religijna propaganda bywa zazwyczaj przykrywką do destrukcyjnej agitacji społecznej i politycz-

¹¹ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie*, s. 760, 3-9.

¹² Państwowe Archiwum w Brześciu, f. 67, op. 1, 760, l. 4).

¹³ Т. Лисовская, *Движение пятидесятников на Полесье в 1918-1936 гг.*, [в:] *Моладзь Берасцейшчыны*, Брест 1997, с. 72.

¹⁴ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), 1410, l. 67.

¹⁵ Państwowe Archiwum w Brześciu, fond 1, op. 2, 2340, l. 1.

nej”. Urzędnikom przedstawicielstw dyplomatycznych polecono nie wydawać obcokrajowym misjonarzom wiz bez bezpośredniego uzgodnienia z ministerstwem¹⁶.

Przełom w polityce religijnej II Rzeczypospolitej w stosunku do denominacji protestanckich na Białorusi Zachodniej nastąpił w 1929 r. Do tego czasu polityka wobec stowarzyszeń protestanckich przejawiała się w ograniczaniu praw i sfery działalności, zakazie działalności misjonarskiej, ograniczaniu współdziałania z organizacjami zagranicznymi. Jednocześnie w MWRiOP przygotowywano projekt ustawy dotyczący procesu uznania prawnego nieuznanych wyznań religijnych. Rozstrzygnięto również problem służby wojskowej protestantów, rejstracji organizacji wchodzących w skład związków europejskich. Jednak od 1929 r. sytuacja ulega zmianie.

Od końca lat 20. w polityce wyznaniowej Polski wobec białoruskich związków protestanckich pojawiły się następujące tendencje:

- wzmocnienie nadzoru politycznego nad działalnością denominacji protestanckich (w oddzielnych wypadkach — prowadzenie inwigilacji)¹⁷;
- zakaz rejstracji gmin;
- odmowa rejstracji;
- zaprzestanie prac nad projektami ustaw w sprawie uznania prawnego stowarzyszeń protestanckich;
- rozszerzenie kompetencji kontrolnych władz administracyjnych¹⁸.

Zmiany w polityce religijnej w tym okresie były spowodowane przede wszystkim wzmocnieniem wpływu na nią Kościoła katolickiego po podpisaniu w 1925 r. konkordatu między Polską a Stolicą Apostolską¹⁹. W związku z tym władze polskie stosowały taktykę niedopuszczania do jakichkolwiek konfliktów z Kościołem, nawet za ceną pewnych ustępstw. Stosunek MWRiOP do denominacji protestanckich przybrał charakter negatywny, zwłaszcza po skonstatowaniu faktu rozwoju ruchu protestanckiego na Białorusi Zachodniej, ujawnieniu aktywnych kontaktów z organizacjami zagranicznymi oraz tendencji rusefikatorskich²⁰.

W opracowanych przez MWRiOP dyrektywach polityki państwowej zapisano: „Powiększenie ilości sekt religijnych nie odpowiada interesom porządku społecznego. Taka sytuacja jest podstawą zamieszania i anarchii. Stąd polityka rządu — neutralna nieprzychylność odnośnie sekt religijnych”²¹. Taka polityka władz polskich i bezpośredni wpływ Watykanu doprowadziły do zaniechania prac nad projektem ustawy o procesie uznawania prawnego

¹⁶ AAN, Zespół MWRiOP, 1413, l. 119.

¹⁷ Państwowe Archiwum w Brześciu, f. 67, op. 1, 2309, l. 39.

¹⁸ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie*, s. 313.

¹⁹ H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin 1996, s. 122.

²⁰ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej...*, s. 315.

²¹ Tamże, s. 308.

nieuczynanych wyznań religijnych i legalizacji działalności organizacji protestanckich. W rezultacie do 1939 r. nie zostały określone formy i sposoby uznawania prawnego denominacji protestanckich, a więc nie zostało uznane żadne stowarzyszenie religijne.

Polityka władz polskich wobec białoruskich związków protestanckich przybrała formę prawną dopiero pod koniec lat 30. W 1938 r. rząd określił stosunek do Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów, Chrześcijan Wiary Ewangelicznej, Adventystów Dnia Siódmego, Kościoła Metodystów i innych organizacji protestanckich na terenie województw wschodnich. W rozporządzeniu tajnym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Poleskiej Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej z dnia 21.12.1938 r. zostały określone główne zasady polityki wobec organizacji protestanckich:

1. Ustalenie kontroli nad ruchem protestanckim w celu zlikwidowania jego zależności od ośrodków zagranicznych oraz niedopuszczenie do wykorzystania protestantyzmu dla wzmocnienia mniejszości narodowych.

2. Zwalczanie wszystkimi sposobami organizacji religijnych, które propagują ideologię komunistyczną i zasady antymilitarne (do takich organizacji zaliczono Kościół Ewangeliczny Chrześcijan Baptystów, Sztundystów, Zielonoświątkowców, Chrześcijan Wiary Ewangelicznej, Adventystów Dnia Siódmego, Metodystów i in.)²².

Na drugą połowę 1939 r. była zaplanowana konferencja na temat sytuacji polityczno-religijnej na terenach województw wschodnich, jednak z powodu wybuchu wojny projekt ten nie został zrealizowany. Na ukształtowanie zasad polityki religijnej wpłynął szereg czynników, z których najbardziej znacznym było oddziaływanie Stolicy Apostolskiej na politykę państwa oraz bezpośredni wpływ przedstawicieli Kościoła katolickiego na władze administracyjne. Oprócz tego znaczny wpływ na stosunek państwa do organizacji protestanckich na Białorusi Zachodniej okazała sama działalność organizacji: propaganda haseł antypaństwowych, bliska współpraca z organizacjami zagranicznymi, znaczna rusefikacja działalności.

Analizując zasady polityki wyznaniowej oraz działalność władz administracyjnych wobec związków protestanckich na terenach województw białoruskich można wyodrębnić następujące zasady stosowane przez władze:

1. Ograniczanie uprawnień i sfery działalności denominacji protestanckich.
2. Ograniczanie współpracy z zagranicznymi organizacjami protestanckimi oraz wpływu misji zagranicznych na białoruskie organizacje protestanckie.
3. Poszerzanie uprawnień nadzoru i kontroli nad działalnością organizacji i gmin protestanckich ze strony władz administracyjnych.
4. Hamowanie wzrostu gmin protestanckich.

Realizacja zasady ograniczania uprawnień i działalności denominacji protestanckich odbywała się drogą ustawodawczą, co znalazło wyraz w Kons-

²² AAN, Zespół M WRIOP, 385, l. 147.

tytuacji z 1921 r., w której wprowadzono ograniczenie prawne dla denominacji protestanckich na podstawie zaliczenia ich do wyznań nieuznanych, drogą zachowania norm prawnych ustawy tolerancyjnej z 1906 r. oraz nierozstrzygnięcia kwestii uznawania prawnego denominacji protestanckich. Oprócz ustawodawczych metod ograniczania praw denominacji protestanckich, władze państwowe wprowadziły dodatkowe ograniczenie — zakaz działalności charytatywnej.

W latach 20. stopniowo zostały wypracowane metody ograniczania współpracy związków protestanckich z organizacjami zagranicznymi:

1. ograniczono rejestrację organizacji protestanckich, kierowanych przez centralę zagraniczną;
2. od 1924 r. zakazano działalności charytatywnej dla organizacji i misji zagranicznych;
3. wprowadzono skomplikowany system wizowy dla misjonarzy zagranicznych.

Oprócz tego w całym okresie międzywojennym miała miejsce tendencja do poszerzenia zakresu kontroli i nadzoru władz administracyjnych nad działalnością denominacji protestanckich. Według ustawy z 1905 r. do kompetencji organów administracyjnych należało wydawanie zezwoleń na rejestrację gmin, zatwierdzanie kierownictwa, wybranych organów kolegialnych, rejestracja podań o przeprowadzanie nabożeństw, przy tym kryteria były dokładnie określone w ustawie oraz dodatkach do niej. Poszerzenie kompetencji władz administracyjnych prowadziło do zwiększeniu subiektywności w interpretacji zasad polityki religijnej oraz ignorowania warunków formalnych podczas wydawania pozwoleń, zatwierdzania kandydatów na kierownicze funkcje, rejestracji gmin, do wzmocnienia kontroli policyjnej, inwigilowania przewodniczących i aktywnych działaczy organizacji protestanckich.

Poszerzenie zakresu nadzoru i kontroli ze strony władz administracyjnych umożliwiło bezpośrednią ingerencję władz państwowych w sprawy wewnętrzne gmin i organizacji protestanckich. Przy tym należy zaznaczyć, że organy państwowe bardzo rzadko bezpośrednio wtrącały się lub wpływały na sprawy wewnętrzne gmin, jednak największa uwaga była skupiona na zmniejszeniu liczby gmin. Polityka władz państwowych polegała na ograniczaniu możliwości rejestracji i legalizacji działalności stowarzyszeń poprzez subiektywną interpretację ustawy z 1906 r. W rozporządzeniach MWRiOP, kierowanych do województw na Białorusi Zachodniej podkreślano, że rejestracja zależy od decyzji wojewody i podczas rozstrzygania wątpliwości związanych z rejestracją kierować się należy przede wszystkim priorytetami politycznymi, niezależnie od warunków formalnych²³. W praktyce taka polityka doprowadzała do paradoksalnych sytuacji, kiedy gminy tej samej organizacji religijnej w jednym województwie były rejestrowane,

²³ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej...*, s. 292.

a w innym nie, co często zależało od „świadomości politycznej” miejscowych urzędników i stopnia wpływu na nich kręgów katolickich²⁴.

Głównym sposobem na hamowanie wzrostu liczby gmin protestanckich było stosowanie utrudnień przy rejestracji gminy. Takie wypadki powszechnie miały miejsce na terenie Białorusi Zachodniej. Na przykład gmina Chrześcijan Wiary Ewangelicznej na kolonii Konotop powiatu pińskiego złożyła dokumenty o rejestrację w 1927 r., następnie w 1928 i 1930 r., jednak aż do 1931 r. nie podejmowano decyzji o rejestracji, chociaż dokumenty były sporządzone prawidłowo, a gmina nie była oskarżona o działalność antypaństwową. Gmina we wsi Choromsk powiatu stolińskiego złożyła dokumenty w 1928 r., a zarejestrowano ją dopiero w 1933 r.²⁵

Jednak przypadki likwidacji gmin protestanckich zdarzały się bardzo rzadko. Głównie dotyczyło to gmin otwarcie występujących przeciwko ustrojowi i władzy państwowej lub gmin tzw. „skakunów” — muraszkowców.

Podobne metody tylko formalnie zmniejszyły liczbę gmin protestanckich kosztem niezarejestrowanych. Realna liczba gmin była większa o 30-40%, tj. istniała wielka ilość gmin niezarejestrowanych, która ciągle wzrastała.

Polityka władz polskich w stosunku do denominacji protestanckich na Białorusi Zachodniej doprowadziła do ograniczenia praw, działalności, współpracy z organizacjami zagranicznymi i do formalnego zmniejszenia liczby gmin protestanckich. W rezultacie takiej polityki gminy protestanckie skupiły się na działalności wewnętrznej, zaspokojeniu potrzeb religijnych, kształceniu religijnym, wydawaniu i rozpowszechnianiu literatury. Wzrost liczby gmin i zwolenników protestantyzmu w połowie lat 30. XX wieku znacznie obniżył się.

²⁴ Tamże.

²⁵ Państwowe Archiwum w Brześciu, f. 1, op. 2, 1274, l. 30.